

ОЦІНКА ПРОВЕДЕННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті досліджено сучасні тенденції земельної політики в Україні, громадської думки про земельну реформу, питання запровадження вільного ринку землі, проблеми готовності різних сегментів суспільства до проведення земельної реформи.

Ключові слова: земельна реформа, земельна політика, соціологічні опитування, право власності на землю, громадська думка, землі сільськогосподарського призначення

Постановка проблеми. Серед низки соціально-економічних реформ, що проводяться в Україні вже понад 20 років, земельна реформа є чи не найбільш повільною, заполітизованою та суперечливою. Формування земельного ринку в Україні триває з численними порушеннями чинних законів, інтересів і прав його суб'єктів (корупційні протизаконні оборудки із землями, рейдерство, відсутність відкритої кадастрово-реєстраційної системи). Доводиться констатувати всезагальне неприйняття українцями земельної реформи, наприклад, лише 7% населення позитивно оцінюють земельну політику держави, більше 24% - нічого про таку політику не знають, 58% сільських трудівників вважають, що знаходяться на межі виживання, близько 52% власників земельних паїв віддали їх в оренду [3]. Супротив громадськості доходу земельної реформи є головною перешкодою для її реалізації. У демократичних країнах у випадку, якщо громадська думка про певні реформи є суперечливою чи негативною, то влада вдається або до аргументованої активної роз'яснювальної кампанії або до зміни політичної волі владної команди в реформаторських кроках на користь громадської думки [1]. Якщо при реформуванні береться до уваги громадська думка, то це є передумовою її успішної реалізації та показником демократично-соціального характеру влади. Показово, що державні діячі розвинених країн при обираючі стратегії реформ системно і широко використовують такий інструмент маркетингових досліджень як соціологічне опитування. На жаль, в Україні соціологічні опитування як науковцями, так і практиками використовують частіше лише в політично-виборчих кампаніях, рідко та невиразно - в соціально-економічних реформах. Це позбавляє реформ, зокрема, земельної, аргументу "суспільної необхідності та користі" для різних верств населення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наукову проблематику становлення ринкових земельних відносин в Україні розглядали такі

дослідники як І.К. Бистряков, П.П. Борщевський, В.М. Гесць, Б.М. Данилишин, Ю.Д. Гуцуляк, А.С. Даниленко, С.І. Дорогунцов, О.С. Дорош, В.М. Другак, В.М. Заяць, Я.В. Коваль, Д.Ф. Крисанов, М.А. Лендел, А.С. Лисецький, Ю.О. Лупенко, В.М. Месель-Веселяк, Л.В. Молдаван, Л.Я. Новаковський, Ю.М. Палех, Б.Й. Пасхавер, І.А. Розумний, П.Т. Саблук, А.Я. Сохнич, В.М. Трегобчук, А.М. Третяк, М.М. Федоров, М.А. Хвесик, О.М. Шпичак, О.В. Шубравська, В.В. Юрчишина, А.Д. Юрченко та інші.

Не вирішені раніше загальної проблеми. Наукові дослідження нині переважно акцентуються на різних аспектах регулювання земельних відносин, еколого-економічних проблемах, динаміці агросектора. Незважаючи на те, що приватна власність на землі сільськогосподарського призначення вже де-юре і де-фактор запроваджена, це питання залишається найбільш болючим для влади, власників земельних ділянок, орендарів та громадян. Замало уваги приділяється якості цього ринку, механізм якого є незрозумілим і непрозорим для громадськості. Громадська позиція, з одного боку, має бути початком стратегії земельної реформи, з іншого - індикатором на кожному етапі її реалізації. Таким чином, соціологічні дослідження спроможні виявити та узгодити реальні інтереси різних груп гравців ринку землі, що дозволить перейти від дискусій про нього до його запровадження, яке мусить бути всебічно підготовленим, законодавчо-організаційно забезпеченим, відкритим і зрозумілим для суспільства.

Формування цілей статті. Сьогодні особливо гостро постає проблема недовіри людей до земельної реформи. Початком кожної реформи є правова держава, яка захищає права та свободи всіх громадян. Таким чином, успішною буде реформа, яка зуміє виявити та узгодити інтереси кожного. Системні соціологічні дослідження дозволяють визначити ступінь готовності сприйняття суспільством тих чи інших

реформаторських заходів, виробити механізми підвищення ефективності суспільних відносин, пов'язаних із перерозподілом земельних ресурсів. Саме ця обставина і зумовила потребу у вивченні процесу формування громадської думки про земельну реформу.

Тому, зважаючи на складність та неоднозначність досліджуваної проблеми, існують питання, які потребують поглибленого вивчення, а саме:

- порівняння поглядів науковців, експертів та громадян щодо купівлі-продажу землі;
- узагальнення громадської думки про земельну реформу за інтересами різних сегментів земельного ринку;
- визначення аргументів необхідності реформи для різних соціальних верств і країни в цілому.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасні земельні перетворення в Україні мають за мету закласти основи нового земельного ладу, що передбачає зміну економічного мислення як державних діячів, так і всіх власників земельних ділянок, орендарів, інвесторів та громадян загалом. За земельною площею Україна (після європейської частини Росії) є найбільшою країною Європи, а за якісним складом ґрунтів та біологічною продуктивністю угідь - одна з найбагатших держав світу. Таким чином, земля є основним національним багатством та об'єктом національної безпеки. На жаль, земельна реформа, що триває вже третій десяток, допустила ряд кримінальних схем "розбазарювання" цього багатства, чим сформувала негативне ставлення громадян до неї і знову загострила питання "купівлі-продажу земель". На думку експертів земельна реформа насправді не є реформою, оскільки немає ні бачення реформи - для чого; ні концепції - як, коли і за які ресурси; ні індикаторів успішності. Найголовніше - у реформі відсутня людина. Сьогодні це створює дуже великі ризики, насамперед для села (чи залишиться в українському вимірі село, як постійний ресурс відновлення української нації, як стабільний донор для промисловості та міста?)

Ведеться напружена дискусія про ринок землі - основи сільськогосподарського господарства - і серед учених. В економічних теоріях існує два різні напрямки щодо природи сільськогосподарського виробництва.

Перший підхід сформований класиками політекономії та їх послідовниками - економістами-лібералами. Їх основні постулати: сільське господарство розвивається аналогічно промисловості, тому на ньому панують закони ринку; землероби мають перетворитися у чисто найманих працівників; сільське господарство має за мету одержати якнайвищий і постійний дохід;

виступають за концентрацію землі і виробництва, за його спеціалізацію та індустріалізацію як основ економічного зростання [2].

Другий напрямок сформований класиками аграрної економіки (Тейер, Тюнер, Чайнов) та їх послідовниками - аграрними кейнсіанцями та інституціоналістами. Їх основні аксіоми: сільське господарство тільки віддзеркалює головну систему, йому притаманна автономія, воно розвивається за своїми законами; землероби залишаються на селянських трудових (некапіталістичних) формах організації виробництва; в сільському господарстві панують закони природи, тому тут відсутнє розуміння якнайбільшої економії коштів та максимізації прибутку; виступають проти концентрації, вважають, що спеціалізація повинна підпорядковуватися закону плодозміни [2].

На практиці, згідно з цими двома напрямками в економічній думці, сформувались два типи розвитку сільського господарства: латифундистські (суто капіталістичні), характерні для латиноамериканських країн, та фермерсько-кооперативні (соціально-трудова), притаманні західноєвропейським, північноамериканським та азійським країнам [2]. Щодо української моделі, то історично-ментально нам більш притаманний другий тип господарювання. Проте науковці вбачають загрозу поширення латифундизму в Україні через прийняття нових реформаторських законів, що сприяють розвитку великих акціонерних сільськогосподарських підприємств. Щодо громадської думки, то відповідаючи на питання "Який тип сільськогосподарських підприємств потрібно насамперед розвивати в Україні - великі акціонерні господарства чи індивідуальні фермерські господарства?", більшість (60%) опитаних схильні однаковою мірою підтримати розвиток обох типів господарств, 20% - за розвиток індивідуальних фермерських господарств і лише 9% - за великі акціонерні господарства [1]. Важливо мати на увазі й екологічну загрозу землі через "велику індустріалізацію та концентрацію". Нині за якістю навколишнього середовища Україна перебуває на 75-му місці серед 133 країн світу, розораність землі у нас майже одна з найбільших у світі (54%), щорічні втрати гумусу становлять близько 20 млн. тон, а сумарні збитки від цього процесу дорівнюють близько 5 млн. дол. на рік [4]. У свою чергу, швидке та значне зменшення робочих місць у сільських територіях пов'язане теж із стрімкою концентрацією земельних ресурсів у руках великих холдингів, які перевели сільськогосподарське виробництво виключно на вирощування зернових і їх експортування. Таке виробництво не потребує робочих рук, однак не дає значної доданої

вартості, яка формує податкові надходження у сільські громади. Сім найбільших агрохолдингів в Україні обробляють понад 1,5 млн. га земель, що більше, ніж земель у таких сільськогосподарських областях, як Хмельницька, Черкаська, Вінницька. Таке перекошування у структурі сільськогосподарського виробництва на користь зернового господарства неминуче призведе до виснажування ґрунтів. [1]. Тепер про досвід розвинених країн, в основу економічної моделі яких покладено ринкові відносини купівлі-продажу та чітко встановлені права власності на землю. Торгують саме цими правами, а не землею, тобто змонтовано механізм системи власності, який юридично виражає економічний потенціал активів країни. Власність - це не самі активи, а консенсус, домовленість про те, як цими активами володіти, користуватися й обмінюватися. У процесі обміну права власності переходять до тих, для кого вони найцінніші. Їх передають, розщеплюють, комбінують, перегруповують таким чином, щоб забезпечити максимальний економічний вигравш [1]. Наведені дані підтверджують висновок про те, що необхідно внести суттєві корективи в земельну політику держави, які враховуватимуть історично укладену багатофункціональність, тобто економіко-соціально-екологічну спрямованість нашого сільськогосподарського ринку.

Тим часом у суспільстві продовжується дискусія щодо продажу земель. Думки учених теж розділилися: одні вважають, що земля є товаром, тому приватна власність на неї є передумовою для отримання прибутку; інші - земля є не товаром, а засобом виробництва, тому прибуток має давати не власність на землю, а її продуктивне використання [4]. Гаслом земельної реформи в Україні є: "Приватна власність на землю є необхідною умовою виведення сільського господарства з кризи". Міфи про перспективність винятково "високотоварного виробництва" стали реальністю українського інформаційного простору. Проте це не вся правда. Держави, де головними виробниками сільськогосподарської продукції є дрібні фермери, мають найвищу віддачу з одного гектара (у 5-10 разів вищу, ніж в Україні): Нідерланди, Франція, Німеччина, Польща. Польща, де середнє фермерське господарство базується на 10,7 га землі, має майже в 5 разів вищу ефективність з одного гектара, виробляє в багато разів більше молока чи м'яса, ніж Україна. Водночас доходи одного працюючого в польському селі приблизно в 9 разів вищі, ніж в Україні, і вищі, ніж у польській промисловості [4]. Проте, сьогодні у світі є ряд країн, які орієнтуються на інший принцип: "Землею необхідно ефективно користуватися, не

обов'язково нею володіти". Наприклад, у Китаї закріплена державна власність на землю з успадкованим правом довічного землекористування орендованими земельними ділянками; в Ізраїлі 95% землі перебуває у державній власності і лише 5% - у приватній; у Німеччині 80% землі орендується; у США 70% землі орендується великими компаніями та фермерами [1].

Загалом, серед громадян України немає однозначної домінуючої позиції у ставленні до приватної власності на землю сільськогосподарського призначення: 38% виступають "за" (переважно молодь і мешканці Західної України), тоді як 34% - "проти". Зауважимо, що відносна більшість (45%) опитаних дотримуються думки, що для України підходить модель, коли приватної власності на землю немає, а земля надається лише в довгострокову оренду [3]. Отже, можна сказати, що підтримка громадянами ідеї приватної власності на землі сільськогосподарського призначення на цей час значною мірою пов'язана з переконанням, що приватна власність не передбачає запровадження вільного ринку земель і права на її купівлю-продаж.

Сьогодні в Україні особливо проблемною є ідея запровадження вільного ринку землі - майже 61% опитаних вважають, що це питання має бути винесене на всеукраїнський референдум, 60% - готові взяти в ньому участь. Негативне ставлення до купівлі-продажу землі значною мірою зумовлюється тим, що третина (34%) опитаних ототожнюють купівлю-продаж землі зі спекуляцією [3]. Більшість вітчизняних науковців та практиків вбачає загрозу притоку іноземного "спекулятивного" капіталу, який за безцінь (пропонують 400 доларів за гектар) скупить українські землі. Зауважимо, що набагато гірша за якість земля у Великобританії коштує 11,4 тис. дол. за 1 га, Іспанії - 13,3 тис. дол. за 1 га, Бельгії - 14,2 тис. дол. за 1 га, Німеччині - 19,7 тис. дол. за 1 га [4]. Саме ці факти налаштовують суспільство проти запровадження вільного ринку землі (навіть до продовження мораторію). Це підтверджують результати всеукраїнського опитування проведеного Центром соціальних експертиз Інституту соціології НАН України у березні - червні 2011 р. на замовлення Держкомзему в рамках проекту Світового банку "Видача державних актів на право власності на землю у сільській місцевості та розвиток системи кадастру". Висновки щодо позиції громадян з питання запровадження вільного ринку землі в Україні виглядають таким чином:

1) "Найбільш зацікавленими" респонденти визначали політиків і депутатів (52,7%) та

українських бізнесменів (48,1%). Третє місце за популярністю належить іноземним громадянам (20,5%) та іноземним фірмам (13,6%), що в сумі дає 34,1%. Четверте місце як одержувачам вигоди респонденти віддали власне жителям сільських територій та власникам паїв -31%.

2) Загальна кількість противників ринку землі становить 51,5%, (47,5% власників земельних паїв можна зарахувати до прихильників ринку землі, з певними обмеженнями або засторогами).

3) Не існує істотних відмінностей у ставленні до запровадження ринку землі за ознакою статі. Чим молодші респонденти, тим ліберальнішу позицію вони займають щодо купівлі-продажу земель сільськогосподарського призначення.

4) Противники купівлі-продажу землі зосереджені переважно на Півночі та в Центрі, причому регіональні відмінності з часом практично не зазнали змін. Прихильники проживають переважно в Київській області, на Заході та Півдні.

5) Домінуюче ставлення до можливого скасування мораторію на купівлю-продаж землі у 59% випадків негативне. Найчастіше неприйняття ідеї скасування мораторію полягає у небажанні бачити у ролі покупців землі іноземців. Кількість противників скасування мораторію більша за середню в Україні у трьох регіонах - на Півночі, Заході та в Центрі, у решти регіонів цей показник значно менший. Прихильники скасування мораторію, що за кількістю у півтора-два рази перевищують середні для країни, проживають у Криму, на Сході та в Київській області. Чим вищий вік респондентів, тим більшою мірою негативно вони ставляться до можливості скасування мораторію. Чим нижчий рівень матеріального благополуччя респондентів, тим частіше вони виступають противниками скасування мораторію.

6) У разі скасування мораторію бажали б виступити покупцями земельних паїв 18,7% опитаних. Найбільше таких на Сході, у Київській області та на Півдні. За даними дослідження, розпорядилися б паями, здавши їх в оренду, 80,4% власників паїв. Наміри щодо розпоряджання у разі скасування мораторію дають підстави очікувати, що істотних змін тут не відбудеться, оскільки 68,5% власників паїв знову ж таки передадуть їх в оренду. Найменше схильні передати свої земельні паї знову в оренду жителі Криму, найбільше - Сходу та Центру [1].

Таким чином, необхідно врахувати виявлені соціологічними дослідженнями відмінності в позиціях громадян щодо земельної реформи та внести корективи в земельне законодавство, яке би надало можливість селянину в Західній Україні викупити право на земельну ділянку батьків,

аграріям Сходу - об'єднатися, скажімо, в колективне підприємство, тим, що живуть на Півдні, - розгортати орендні відносини, а в Центрі - розвивати сімейні ферми. Нехай навіть розвивається змагання, яка форма власності краще реалізує свій потенціал.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

1. Земельна реформа в Україні триває повільно та з численними порушеннями. Тому цілком природно, що громадська думка про земельну реформу в Україні є виразно негативною та суперечливою. Супротив громадськості до реформаторських кроків є суттєвою перешкодою для успішної її реалізації. Таким чином, влада повинна вдатися до активної роз'яснювальної кампанії, в рамках якої аргументовано довести суспільству необхідність земельної реформи та її позитивні наслідки для різних сегментів ринку та країни в цілому.

2. Стратегія та шляхи реалізації земельної реформи повинні орієнтуватися на ступінь готовності суспільства до сприйняття запровадження вільного ринку земель, враховувати сегментні особливості інтересів учасників цього ринку. Таким чином, посилюється роль соціологічних досліджень в успішній реалізації земельної реформи.

3. На думку експертів та громадян потрібно зосередитися на якості ринку землі. Його запровадження мусить бути всебічно підготовленим, забезпеченим з точки зору як законодавства, організації, так і відкритої, зрозумілої інформації для суспільства. Результати соціологічних досліджень доводять, що має бути створена єдина відкрита Державна кадастрово-реєстраційна система, запроваджена адекватна відповідальність за надання неправдивих відомостей про власність на землю і шляхи її придбання, а також - за неефективне та недбале використання земель сільськогосподарського призначення. Домінує громадська думка про те, що необхідно у правовий спосіб повернути незаконно набуті землі їх власникам: державі, органам місцевого самоврядування, приватним особам.

4. Для успішної реалізації земельної реформи в Україні потрібні політична воля владної команди та обмеження корупції у земельних відносинах, тоді цій реформі буде забезпечена й потужна суспільна підтримка.

Список літератури:

1. ЗЕМЛЯ - СЕЛО - ЛЮДИ - РЕФОРМА: збірник аналітичних матеріалів Експертного форуму з питань земельної реформи; м. Київ, 14 лютого 2012 року. - К. : Легальний статус, 2012. - 96 с. ISBN 978-966-8312-59-5.

2. Корнієнко І.В. Український аграрний сектор: тенденції та альтернативи розвитку / І.В. Корнієнко // Економіка України. - 2012. - № 4 (605) - С.88-95.

3. Міщенко М.І. Громадська думка про земельну реформу в Україні / М.І. Міщенко //

Центр Разумкова. Національна безпека і оборона. - 2012. - № 1 (130) - С.3-21.

4. Осковський В.В. Рациональне природокористування - важлива умова ноосферного розвитку України / В.В. Осковський // Економіка України. - 2011. - № 11 (600) - С.4-13.

5. Шангіна Л.В. О земле, или заметки на полях интервью Президента / Л.В.Шагина // Центр Разумкова. Національна безпека і оборона. - 2012. - № 1 (130) - С.25-30.

6. Державний комітет статистики України: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

Аннотация

Татьяна Заволычная

ОЦЕНКА ПРОВЕДЕНИЯ ЗЕМЕЛЬНОЙ РЕФОРМЫ В УКРАИНЕ СКВОЗЬ ПРИЗМУ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

В статье исследованы современные тенденции земельной политики в Украине, общественного мнения о земельной реформе, вопросы внедрения свободного рынка земли, проблемы готовности разных сегментов общества к проведению земельной реформы.

Ключевые слова: земельная реформа, земельная политика, социологические опросы, право собственности на землю, общественное мнение, земли сельскохозяйственного назначения.

Summary

Tatiana Zavolychna

EVALUATION OF LAND REFORM IN UKRAINE IN THE LIGHT OF SOCIAL RESEARCH

Current trends of Land Policy in Ukraine, public opinion about Land Reform, implementation issues of the free land market, readiness to problems from different segments of society to the implementation of land reform were investigated in this article.

Key words: Land Reform, Land Policy, social interrogation, land ownership, public opinion, agricultural lands.